

жүдә ғайратлы, анаў-мынаў ислерге бели бугилип сарсылып отыратуғынлардан емес еди. Шығармадан мысал:

«— Пүткил өмириң көз алдына келеди. Өмирде қайсы кәдемиң қалай тасланғаның еслейсең... Қайтадан рузыгершиликке, талапланыўға жас өтип кетти. Бирақ, перзентсиз екенмен деген ой келген жоқ, неликтенде кеўлим бәрхә жақсылық күтер еди... — деди» [3:191].

Бул Қосназардың руўиятының байлығын опалы ярына садықлығын, мәртлигин, сезим туйғыларының тереңлиги, алға қойған нийетлериниң алғырлығын шығармадағы көрсетип турған диалогтың жүдә тапқырлық пенен қурылғанын көрсетип тұр. Урыс себепли перзентинен айрылып қалыўы, урыс себепли ата-анасынан айрылған нәрестени баўырына басыўы, перзентим деп есаплаўы, меҳир берийи шын азаматлық, әкелик ўазыйпасы болып есапланады. Әке

сыпатында ол қыздың тири екенлигин сезинеди жақсылық күтеди.

«Ол мениң бетиме қарап турды да, кең кушағын бүркіттің қанатларындай жайып бирден маған умтылды. Бийшара, жабығып қалыпты...»

Хәзир тил менен жеткерийим қыйын, мен көкиреги қуяш бул адамның перзентке деген ҳадал мийирман, сөнбес мухаббетин сездим» [3:192] Қосназар образы усы мысалларда көрип турғанымыздай кем-кем шыңланып барады.

Улыўмаластырып айтқанда, инсанның меҳир-мухаббаты, жәннетти жарататуғын күшине тағы бир мәрте шығарманы оқып гүўа боласаң. Лейтенант Ембергенов образында да, жумысқа садықлық, адамгершиликли, урыс зардабынан жараланған жүреклердиң қарар табыўына жан-тәни менен хызмет етийүлери, шығарманың сәтли тамамланыўында орны гирейли.

Әдебиятлар

1. Алламбергенов К. Кең дүньяға кушақ ашқан жазыўшы. -Нөкис: „Қарақалпақстан“, 2019.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиятаның атамасының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. -Нөкис: «Билим» 1994: 240-6.
3. Қайыпбергенов Т. Повестьлер. - Нөкис: „Қарақалпақстан“, 2018.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ёзувчининг асарларидаги бадий детал ва улардан маҳорат билан фойдаланиши ўрганилди. Шуниндек, ёзувчининг образ характери очиб беришда деталларнинг моҳияти кўриб чиқилди.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается умелое использование писателем художественных деталей и мотивов в своих произведениях. При раскрытии характера писателя учитывалась суть подробностей.

SUMMARY. The article discusses the writer's skillful use of artistic details and motifs in his works. When revealing the character of the writer, the essence of the details was taken into account.

МИФ ҲАМ ЕРТЕК ЖАНРЛАРЫ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИНИҢ БАРЛЫҚ ТИЛ КӨРИНИСИНДЕГИ ТАЛҚЫСИ

В.Ж.Усенова – таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: миф, мифология, мифологик концепт, эртак, эпос, когнитив-дискурсив ёндашув.

Ключевые слова: миф, мифология, мифологический концепт, сказка, эпос, когнитивно-дискурсивный подход.

Key words: myth, mythology, mythological concept, fairy tale, epic, cognitive-discursive approach.

Ертек – қарақалпақ халық аўыз еки дәрәтпелериниң ишиндеги ең көп көлемли хәм кең тарқалған прозалық жанрлардың бири есапланады. Қарақалпақ фольклорының ертеклер бөлиминде ғәйритәбий, сыйқырлы, қаҳарманлық, үй-рузыгершилиқ, дидактикалық, хайўанлар, юмор-сатира, символикалық хәм жумбақ ертеклерге ажыралады. Инглиз ертектери арнаўлы бир фольклордың бир бөлими сыпатында баспадан шықпағаны менен, оның тарийхы көп мың жылларға барып тақалады, ал тематикасы түрли мәселелерге бағышланған. Ертеклер қайсы тилде болыўына қарамастан халықтың ең уллы идеялары, дүньяқарасы, руўхый кеширмелери, социал-мәдени идеалларына сай толық сәўлелендирийиши бирликлер арқалы геўделенеди.

“The Oxford Companion to Fairy Tales” атлы кең көлемдеги мәлимлеме ресурсында түрли мәданиятлардың ертектери ҳаққында жүдә көп мағлыўматлар бар. Бунда ертеклердиң тарийхый, материаллық хәм тематикалық өзгешеликтери сыяқлы аспектлер қамтып алынған болып, олар сол мағлыўматларды түрлише хәм улыўмалық аңғарыў ушын қымбатлы дерек болып хызмет етеди [1].

Информациялық гипермайдан хәм глобалласыў процесси қәдириятлар әлеминдеги көрсеткишлердиң өзгерисине хәм айырым бағдарлардың жоғалыўына алып келди. И.В.Павлютенкова ертектерди үйрениўде итибарды адам хәм ертек қатнасындағы когнитив өзгешеликтерине қаратты: «Әжайып, ийбелли, ғәйритәбий ўақыялар хәм сюжетлерге толы ертеклер әлемин үйренген адам, бир ўақыттың өзинде, ақылға сай техноген цивилизация бослықларын, ертектерден алған билимлери арқалы толтырады хәм өзін пүтин,

көп қырлы хәм уйқас жанзат ретинде қайта жаратады». Көп функцияларды жасырын тәризде өзинде жыйнаған ертекти «заманағөй кеселликлер»диң симптоматикасы хәм рецепти деп есаплаў мүмкин [4:43]. Биз ертек ҳаққындағы дәстүрий идеяны қайта көрип шығыў зәрүр екенлигин атап өтийи орынлы деп есаплаймыз. Социал мүтәжлик ертек тематикасы бойынша илимий изертлеўлерди көбирек алып барыў кереклигин дәлиллейди. Филологлар, мәданияттаный қәнигелери хәм философлар инсан тәжирийбесиниң вербал көринислерин, оның терең семантикасын хәм басқа да өзгешеликтерин түрли механизмлер арқалы анықлаўға умтылмақта.

Бул изертлеўдиң максети миф хәм ертектердиң жәмийет мәданияты тәжирийбесин сәўлендирийиң айырықша формалары ретинде салыстырыў болып табылады. Теориялық хәм стилистикалық тийкар ретинде биз А.Ф.Лосевдың мифологиялық концепциясына сүйенемиз [2:21]. Ал, А.Ф.Лосевтың концепциясына қосымша Ш.С.Сафаров, Т.А.Ван Дейк, Г.К.Қдырбаевлардың изертлеў усылы сыпатында «когнитив-дискурсив әдис» таңланды. Мифологиялық концепт бирликтерин когнитив-дискурсив әдис жәрдеминде үйрениў концептуал анализ бенен бир қатарда текст анализин байланыстырыўды нәзерде тутады [5:443]. Бул әдис мифологиялық концепт бирликтериниң архетипикалық мазмунын изертлеўди ғана итибарға алмайды, бәлки синхрон өзгешеликтерди диахрон факторлардың бир бөлеги ретинде көрип шығыў хәм ҳақыйқатлықтың түрли тәрептерин көрийи, соның менен бирге, оның заманағөй жәмийетке тәсирин анықлаў имкәниятын бередиди.

Миф хэм ертек идеясы көбірек уқсас болып келетуғынлығы хақында көп пикирлер билдирилген. Бул пикирди дәлилдеу ушын бул атамалардың этимологиясына итибар қаратсақ болады, яғни «сөз хэм аңыз» деп аудармаланыушы «миф» хэм «ертек» атамаларының мәнісінде табыу мүмкін. Бірақ, әйемги грек тилинде бул атамалар хәр қыйлы мәниге ийе, атап айтқанда «сөзлер» түсиниги менен бериледи. Греклер «сөз», «миф», «эпос», «логос»лардың ажыратып көрсеткен, олардың хәр бири айрықша пайдаланыу вариантларына ийе. Лингвистикалық өзгешеликлеринен тысқары «миф» хэм «эпос» ортасында көп айырмашылықтарды атап өтиуге болады. Миф «сөз толық семантикалық мазмунды улыұмаластырган» деген мазмунды аңлатса, «эпос» болса «сөздің дауыс формасы, және де қахарманлар қосығы жанры» менен байланыссы мазмунды билдиреди [3:35].

Ж.Хошаниязов өзиниң “Мифлер хэм Дәстанлар: генезиси, спецификасы, дәуірлик қатламлары” атлы китабында, Қ.Айымбетовтың ертек хэм мифлер хақындағы пикирине тоқталады: «... қарақалпақ халық прозасының басым бөлегин ертеклер курайды. Легендалар да халық ертеклериниң бир түри. Легендаларды тарийхқа байланыссы ертек әнгимелер десек те болады. “Шешенлик сөзлер” халық ертеклериниң бир түри, көп ушырасатуғын ертектің бири “Асан қайғы” сөзлери, Хожа Насриддинге байланыссы гүрринлерди “анекдотлар” деп атаймыз. Ж.Хошаниязов мағлұматларды анализдеуде, “... сол дәуірдің көзқарасларына ылайық жуұмақластырылған” деп есаплайды [6:8].

Жокарыда билдирилген пикирлерге тийкарланған халда «эпос»ты «ертек» пенен байланыссы деп есапласақ болады деген пикиримизди ертек жанрындағы интонация, бирдей хэм жедел қолланылатуғын тил бирликлери (Once upon a time ...; Бир-бар екен, бир жоқ екен ...; Бурынғы өткен заманда, алыс-алыс таманда ...) дәлиллейди хэм соның менен бирге бул атаманың грек тилинен кирип келген «эпос» атамасына жақын деп жуұмақ шығарамыз. Мифологиялық аң барлықты фантастикадан ажыратпайды сол себепли мифлерде хэмме нәрсе-хәдийселер реаллық сыпатында қабыл етиледі, әлбетте бул заманагөй аңда ғәйри-тәбийи аңланыуы мүмкін. Инсан мифте өз басынан хәкийкый дүньяда кеширгенлерин өзгеше тәризде сәулендиреди.

Б.Саримсоковтың “Эпик жанрлар диффузияси” мақаласында мифологияға байланыссы пикирлер кең ашып берилген. Оның айтыуына қарағанда, “... мифология алғашқы инсанның хэм илимий, хэм диний соның менен бирге әдебий көз-қарасларын өзінде жыйнаушы есапланады”. Бул пикирден келип шыққан халда, миф әдебий шығарма сыпатында да қабыл етилиуі мүмкін. Деген менен, Б. Саримсоков: “... миф фольклор жанры болуы мүмкін емес. Себеби, онда хәдийселер әдебий формада баян етилмейди. Бунда реал барлық ғәйри-тәбийи фантастика жәрдемінде хәрекетлендириледі” [7:14].

В.Я.Пропп ертек жанрын белгилеуши компоненти хақында былай пикир жүритеди: “Ертек жалғанға тийкарланады. Бул фактор екилемши ямаса тосыннан болып қалыуы мүмкін емес” [8:65]. Соның менен бирге, көпшилик илимпазлар жалған ертек жанрының тийкарғы компоненти деп биледи хэм әне сол ыызамлықтан келип шыққан халда түрлише ой-пикирлерди илгери сүреді. Яғни, ертек дискурсындағы хәр бир ғәйри-тәбийи хәдийсе хэм затлар жалған бола бермейди, оларды мифологиялық

концептосфера қалдықлары тийкарында дурыс түсиндириу мүмкін.

Солай етип, В.Я.Пропп изертлеулеринде ертек фольклортаныу тарауындағы тийкарғы текст екенлигин атап өтеди. Ол өз изертлеулеринде хәр бир халық ертеклериниң улыұма структуралық элементлерин анықлайды, ертеклердің универсал тәрептерин хэм олардың баянланыу структураларын түсиниу ушын тийкар жаратады. Пикиримиздің дауамы сыпатында айтып өтиуимиз керек, ертеклердің универсал элементлери мифологиялық концептлер менен байланыссы болуы айкынланбақта.

Буган қосымша Джозеф Кемпбелл “The Hero of a Thousand Faces/Мың жүзлердің қахраманы” атлы жумысында мономиф теориясы (Кемпбелл теориясы) сөз етиледі. Бунда қахарманның саяхатын түрли мәдениетлар мифлеринде тәкирарланатуғын ыызамлы көринис ретинде көреді. Оның салыстырмалы изертлениуі түрли жәмийетлердеги мифологиялық рәуиятлардың уқсаслығын көрсетеді. Яғни, хәр бир ертек белгилі бир дәрежеде мифлерден негиз алған деген пикирге келемиз. Бул пикирге жергиликли илимпазлар да уқсас мағлұмат береді. Яғни, қахарманның тәбийи емес күдирети сыйқырлы ертек тийкарында әмелге асырылған элементі сыпатында да белгиленеді. Қосымша бул тәбийи емес күдирет тийкарында қыял жатады. Әлбетте қыял етиу ертек сюжетинде тийкарғы хэм шешиуши компонент сыпатында қабыл етиледі [9:62-64]. Хәкийкаттан да, бул компонентлер иррационал нәрсе хэм хәдийселерди түсиниу ушын инсан тәрепинен қолланылған курал болып, сыйқырлы ертеклер фантастикалық қыялларға, турмыслық ертеклер болса реалистикалық қыялларға тийкарланады.

Мифлердің инсан өмириндеги әхмийети хэм олардың күнделікли өмир менен тығыз байланыссы екенлигин Джозеф Кэмпбелл хэм Билл Мойерслар “The Power of Myth” китабында изертлеген. Ертек өзиниң тарийхыйлығы хэм барлықты сәулендириу принциптери менен ажыралып турады. Ертеклердің пайда болуы реал барлық сезимлерин қабыл етиу хэм оның баян етилиуинен басланған. Ертек негизин пайда етиуши хәр бир хәдийсе қыял ямаса жалғанға сиңип анық емес түске айланып қалады. Әлбетте, бундай аұхал фольклордың мифология жанрында анық көринип турады. Мифологиялық концептосфера бирликлери сол ертеклердеги қыял-жалған нәрсе-хәдийселерди түсиндириуши тийкарғы компонентлериниң бири есапланады.

Миф хэм ертекти ажыратып туруышы нәубеттеги зәрурлі белгиси бул когнитив функция болып табылады. Мифтиң гносеологиялық тийкарларын әмелдеги мифологиялық концептлер ашып береді (мысалы, Г.Спенсер, Е.Тейлор), себеби алғашқы адамларда дүнья хақындағы жеткиликли билим хэм кураллар болмағанлығы бул пикирди дәлиллейди. Бул дәуірде алғашқы адам түрли хәдийселерди өзине ең қолай усылларда түсиндириуге хәрекет еткен. Бірақ, билим мұдамы субъект хэм объекттиң қарама-қарсы қойылуы менен алынуатуғын болғанлықтан, бул формуласыз билим алыу процеси мүмкиншиликсиз болып қалады.

Миф хэм ертеклер дәстүрий фольклор жанрларының бири болғаны менен көрип турғанымыздай бир канша уқсаслық хэм өзгешеликлерге ийе. Миф хэм ертеклер байланысы хақындағы пикирлерди улыұмаластырып төмендегіше мазмундағы жуұмақты береміз (Қараң: Таблица 1):

1-таблица. Миф хэм ертек жанрларының байланысы

Миф	Ертек
Келип шығыуы хэм мәдений әхмийети	
Мифлер мәлим бир мәденият ямаса жәмийет тарийхы хэм исенимлерине терең түбир байлаған дәстүрий гүрринлер болып табылады. Олар көбинесе дүньяның келип шығыуы, тәбият хәдийселери, қудайлар, қахарманлар хэм әхмийетли материаллық элементлердің келип шығыуын түсиндириўши мазмунда бериледи. Мифлер мұқаддес хэм диний яки этникалық мазмундағы әхмийетке ийе болып, оларда айтылып атырған мәденият руўхы сезиледи.	Ертеклер - аўызша хэм жазба дәстүрлер аркалы ўақыт өтиўи менен раўажланған көркем гүрринлер. Олар айырықша диний ямаса материаллық исенимлерге байланыслы емес хэм тәбияттан көбирек универсал болып табылады. Оларды дүньяның көплеген мәдениятларында ушратыў мүмкин.
Қахраманлар	
Мифлердің тийкаргы белгилери әдетде қудайлар, пирлер, қахарманлар хэм ғайрытәбийи жанзатлар болып табылады. Бул белгилер көбинесе зәрүрли материаллық хэм этникалық қәдириятларды өзінде сәўлелендиреди хэм аңлатады.	Ертеклерде көбинесе әпиўайы инсан сыпатлы қахарманлар, соның менен бирге, пери, мастан кемпир хэм сөйлей алатуғын хайўанлар сыяқлы тилсимли ямаса ғайрытәбийи жанзатлар сүүретленген.
Максет	
Мифлер дүньяның жаратылыўы, инсанияттың келип шығыуы ямаса тәбият күшлери сыяқлы түсиниксиз затларды түсиндириўге хызмет етеди. Олар жәмийеттиң мәдений хэм диний исенимлерин бекемлейди хэм көбинесе этикалық нормалар ямаса турмыс ушын алдыңғы принциптерди белгилеў ушын қолланылады.	Ертеклер, биринши нәўбетте, кеўил ашыў хэм гүрриң етиў ушын мөлшерленген. Олар этикалық сабақлар ямаса темаларды өз ишине алыўы мүмкин, бирак олар мифлер сыяқлы зәрүрли тематика емес. Ертеклер оқыўшы ямаса тыңлаўшыны өзине тартыў хэм қызықтырыў ушын жаратылған.
Тәрийплениў усылы	
Мифлер көбинесе ўақыт «узақ ямаса әйемги өткен заманда» жүз берген хэм хәдийсе хаққында айтылғанда «ерте танда» жүз берген деп басланады.	Ертеклер әдетде мәңги ямаса айырықша болмаған орталыққа ийе болып, олардың ўақыялары мәлим бир тарийхый ямаса диний контекстке байланыслы болмайды.
Шынлық	
Мифлер әдетте өз мәдениятларында соқрал хақыйқатлық сыпатында қаралады хэм олар талқы етилмейди яки әдебий тарийхый факт сыпатында қабыл етилмейди.	Ертеклер жалған хикаялар деп түсиниледи хэм олар мұқаддес яки диний хақыйқат деп есапланбайды. Олар масласыўшаң хэм ўақыт өтиўи менен масластырылыўы яки қайта көрип шығылыўы мүмкин.

Солай етип, келтирилген пикирлерди жәмлестирип ертектиң мифтен парықлы тәрәпи хронологиялық жақтан хәзирги күнге жақын, барлық мифологиялық көринис бирликлериниң заманагөй түри болып, адамлардың ой-өрисиниң кеңлиги арқалы қыйын хэм түсиниксиз нәрсе-хәдийселерди түсиндириўде архетипикалық мазмунды узақлатады.

Жуўмақлап айтқанда, миф хэм ертек ортасындағы

Әдебиятлар

1. “The Oxford Compaion to Fairy Tales”
https://books.google.co.uz/books/about/The_Oxford_Companion_to_Fairy_Tales.html?id=okEFCgAAQBAJ&redir_esc=y.
2. Лосев А.Ф. Миф. Число. Сущность. – М.: «Мысль», 1994. –С. 920.
3. Тахо-Годи, А.А. Греческая мифология. – М.: АСТ. 2002. –С. 256.
4. Богатырева Ж.В. От мифа к сказке (Сравнительный Анализ). Мир Науки, Культуры, Образования. № 6 (49) 2014. –С. 510-512.
5. Кдырбаева Г.К. Мифологик архетип архаик тафаккур реликти. // Academic research in educational sciences. 2022. №11. URL: <https://cvberleninka.ru/article/n/mifologik-arhetip-arhaik-tafakkur-relikti> (дата обращения: 19.10.2023).
6. Хошнязов Ж. “Мифлер хэм дәстанлар: генезиси, спецификасы, дәўирлик қатламлары” - Ташкент: «Anorbooks», 2022. 380-б.
7. Саримсоков Б. Ўзбек маросим фольклори. -Т.: «Фан», 1988. 140-б.
8. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. СПб.: Изд-во СПб. 1996. –С.364.
9. Ўзбек фольклори очерклари. Т. 2. Оғзаки проза халқ театри. -Тошкент: “Фан”,1989. 280- б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада миф ва эртак жанрларининг олам лисоний манзарасидаги таҳлили баён этилган. Шунингдек, миф ва эртак ғояси қўпинча ўхшаш бўлиши ҳақида кўп фикрлар билдирилган ва ушбу фикрлар далили сифатида бу атамаларнинг этимологияси ҳам келтирилган. Бундан ташқари миф ва эртак ўртасидаги асосий фарқлар умумлаштирилиб, улар концептуал, тарихий, структуралик ва маданий ўзига хосликларни гавдалантирувчи лексик бирликларда эканлиги кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлен анализ жанров мифа и сказки в языковой картине мира. Также высказывается множество мнений о том, что представление о мифе и сказке зачастую схоже, и в доказательство этих мнений приводятся этимология этих терминов. Кроме того, кратко излагаются основные различия между мифом и сказкой, и показано, что они являются лексическими единицами, вербализирующими концептуальные, исторические, структурные и культурные особенности.

SUMMARY. This article presents an analysis of the genres of myth and fairy tale in the linguistic picture of the world. There are also many opinions expressed that the idea of myth and fairy tale are often similar, and the etymology of these terms is given as proof of these opinions. In addition, the main differences between myth and fairy tale are briefly outlined, and they are shown to be lexical units that verbalize conceptual, historical, structural and cultural features.